

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont
2006/07 I. (ősz) félév
Zsidó vallás és kultúra, 1
Szervezi: Komoróczy Szonja – Bányai Viktória
BBN-HEB 221, HBN-052
péntek 12:00–13:30
Kecskeméti u. 10–12, III. em. 319

Komoróczy Géza
Halál, temetés, gyász
06/11/24

Az alábbi összeállítás viszonylagos rendszerességgel csak a halállal stb. összefüggő héber szavakat, kifejezéseket, fogalmakat foglalja össze, emlékeztetőül, a rituális előírásokra (הלכה), szokásokra (מנהג) stb. azonban legfeljebb esetlegesen utal, azok tüzetes megismeréséhez az alább *Irodalom* alcím alatt jelzett olvasmányokat ajánlhatom. Az utalószavakat nagyjából az események menete szerint rendeztem el. A szokások időről időre és helyről helyre változnak, én itt lehetőleg törekedtem a régiek felelevenítésére.

Betegség

בְּקוּר חוֹלִים bikkur holim, “a beteg látogatása” (az illendőség azt kívánja, hogy – súlyos esetet kivéve – ne közvetlenül a betegség kezdetekor látogassuk meg, csak néhány nappal utóbb, a harmadik napon stb.)

חֶבְרַת בְּקוּר חוֹלִים Hevrat bikkur holim, beteglátogató / beteggondozó egyesület, a XIV. század óta ismeretes

רְפוּאָה שְׁלֵמָה refu’a seléma, “teljes gyógyulás” (ezt kell kívánni a betegnek)

Halál

גּוֹשֵׁשׁ goszész / gojszesz, “haldokló”

וִידוּי / וִידוּי vidduj, “bűnvallás”

Ps. 91; 121; 130; Semá

מָוֶת mávet, “halál”

יְצִיאַת נֶשָׁמָה jeciat nesáma

szemét azonnal lezárni (fia vagy legközelebbi rokona)

מֵת mét, “halott”

כְּבוֹד הַמֵּת kevod ha-mét, “a halott méltósága”

יְקָרָה דִּשְׁכִּיבָא jekára di-sekhiva, “tisztelet a halott iránt”

נִפְטָר / נִפְטָר niftár / nifteret, “elhunyt”

בְּרוּךְ דִּין הָאֵמֶת Bárukh dajján ha-emet, “Áldott az igazságos bíró”

Teendők a halál beálltakor

földre fektetés, zárt lábbal, a mellkasra helyezett kézzel (lábbal az ajtó felé)

מִכְסָּה mikhsze / mechó / michszó, “(fekete) kendő / takaró”

nesóme-licht

zsoltárok

a gyász előírásai a közvetlen rokonokra / ~ért (“hét rokon”) vonatkoznak, rituális értelemben ők a gyászolók: az elhunyt férje / felesége, apja, anyja, fia, leánya, fivére, nővére (Lev. 21,1 skk.); ugyanezekben az esetekben a kohén is fel van mentve a halottal / holttesttel való érintkezés általános tilalma (Lev. 21,1) alól

a gyász első teendői:

a közelben lévő víz kiöntése
tükör letakarása (fekete kendővel)

a szertartások / cselekmények során általában tilos a halott “gúnyolása” לעג לרש loég la-rás (Prov. 17,5), “a szerencsétlenül / szegényen gúnyolódó” (nem közönségesen: rosszat mondani rá stb., hanem rituális értelemben: olyasmit tenni, amire ő, halott lévén, nem képes)

Gyász, 1. szakasz

a halál és a temetés között

אנינות aninut, “fájdalom”, “gyász” (a halál napja és a rá következő éjszaka; eredetileg: napnyugtáig, ameddig a temetésnek meg kellett történnie)

1 nap (tórai parancs)

אנן onén, “gyászoló”

העוסק במצוה פטור מן המצוה ha-oszék ma-micva pátur min ha-micva, “aki parancsolat teljesítését végzi, fel van mentve a (pozitív) parancsolatok alól”

nem kell a Semát mondanía

nem kell tallitot (tálesz) és tefillint tennie

étkezésnél nem szabad jóllaknia, húst ennie és bort innia

de ha a halál szombatán történt, a gyászoló fel van mentve a szombati kötelezettségek alól, ehet húst, ihat bort

teljes visszavonultságban kell gyászolnia

הלנת המת halánat ha-mét, “a halott fektetése” (értsd: a temetés elhalasztása) tilos (az elhunyt méltóságának megsértése)

השכבה haskáva / übersitzen, “virrasztás”

שמירה semira, “őrzés”

מקוננות mekonenot, “siratóasszonyok” (Jer. 9,16)

קניה / נהי kína / nehi, “sirató(ének)”

והוי oj, oj (Jer. 22,18) / הו הו ho, ho (Ámosz 5,16)

A halott előkészítése a temetésre

טָמֵא táme, “(rituálisan) tisztátalan”

טהרה táhara / tohora / tare, “(a halott rituális) megtisztítása”

חדר heder / héder, “szoba”, “halott mosdató / öltöztető helyiség”

רחיצה rehica, “(halott) mosdatás”

רחיצה גדולה rehica gedola, “nagy mosdatás” (a מקוה mikve vizében)

mosdatás közben arcra (arcával lefelé) fordítani nem szabad

a mosdatást lehetőleg zsidó végezze, ha erre nincs mód, legalább zsidó felügyelete mellett imák mosdatás közben: Ez. 36,25; Zekh. 3,4; Cant. 5,11; Cant. 7

ha a halott teste megsérült (baleset, operáció stb.), minden részét (véres ruhadarabokat is) össze kell gyűjteni; a mosdatás ilyen esetekben elmarad

טהור טהור טהור Táhor, táhor, táhor (a mosdatás befejezésekor)

לבישה levisa, “öltöztetés”

תכריכין takhrikin (arámi többes szám), “öltözék” (halotti ruha)

kittel / kitli

heibli

sherbelekh, “cserépdarab” (a szemre)

gepéla < ném. *Gabel* (fa villa a halott kezében)

kis zacskó föld Jeruzsálemből a halott feje alá a koporsóban

הלבשה halbása, “kiöltöztetés” (tilos)

ékszer a holttesten nem lehet

Temetés

alapelv: földbe temetni **ואל עפר אתה ואל עפר תשוב** Gen. 3,19

הלוויה / הלווית המת halvája, “kísérés” / halváját ha-mét, “a halott elkísérése” / leváje ókorban: a halál napján vagy egy napon belül: Deut. 21,23 (szoros értelemben a kivégzett bűnösökre vonatkozik)

Jeruzsálemben (aki ott hal meg): aznap (éjszaka is), kivéve a szombatot és az ünnepeket; izraeli helységekben a halált követő napon; a diaszporában az ünnepek második napján is lehet temetni

állami szabályozás: három nappal a halál után. A három nap várakozási időt először Mecklenburg–Schwerin hercege rendelte el (1772. május 30), zsidó rituális szempontból – konzervatív rabbik tiltakozása ellenére – Moses Mendelssohn hagyta jóvá. Magyarországon 1827 óta előírás

Temetkezési egyesület

חברא קדישא / **חברת קברים** Hevrat kevárim / **חברא קדישא** / **חברה קדישה**

דקברים Hevra kaddisa de-kevárim / lat. *fraternitas* / ném. *Totenbruderschaft* / *Beerdigungsbruderschaft* / Szentegylet. – Először Prágában alakult meg a *Hevra kaddisa de-kabranim*, ‘sírások szent egylete’ (1564), szabályzatát R. Júda Löw / Liwa ben Becalél (1525–1609) (a MAHARAL), előbb morvaországi, majd 1573-tól prágai rabbi (gólem-legenda!) állította össze, és az osztrák hatóságok hagyták jóvá

גמילות חסדים gemilut haszadim, “jótékonyosság” (a Hevra sokszor felveszi nevébe és feladatai közé az egyéb kegyes cselekedetek gyakorlását is: **חברה קדישה וגמילות חסדים**)

פנקס pinkasz < gör *pinax*

Jahrzeit-Buch

י"צ Jahrzeit

הזכרה hazkára / hazkoro

adár 7: a hagyomány szerint Mózes születésnapja; nap közben böjt; Chevra-vacsora; megemlékezés az év közben elhunytakról

הספד heszpéd, gyászbeszéd, temetési beszéd, tulajdonképpen “sirató”, a **ספד** jelentése eredetileg “a mell verése” (gyászoló gesztus) (Jes. 32,12). Nem szokás / tilos gyászbeszédet tartani: ros hodes, hanukka, purim; niszán hónapban, tisri 9 (a jom kippur előtti nap) – hesván 2; sziván 1–13. A régiségben csak adár 7-én volt gyászbeszéd; azután csak híresebb emberek fölött a temetőben

מספיד maszpid, “temetkezési szónok”

Koporsó

ארון aron, “láda” / “koporsó” (egyszerű deszka)

סרגנית szarganit / szargenesz < lat. sargineum, “koporsókendő”

A temetőben

בית החיים bét ha-hajjim (Jes. 26,19) / בית העולם bét ha-olám / בית עלמין bét almin (arámi), “temető”

zsidó temetők gyakori neve a középkorban:

hortus Judaeorum: “kert” (mert benőtték a fák, a növényzet)

mons Judaeorum: “hegy” (mert a zsidók lehetőleg domboldalon nyitottak temetőt)

בית מועד לכול חי bét mo‘éd le-kol haj, “a minden élő számára kijelölt ház” / בית צדוק bét cidduk, a gyászszertartás terme (a temető kapujánál)

עזרת כהנים ezrat kohanim (az a hely, ahová a kohének “a halott érintése” nélkül beléphetnek)

דרך כהנים derekh kohanim (a temető síkjától elkülönített út, amelyek a kohének is járhatnak)

צידוק הדין cidduk ha-din, “az (isteni) ítélet igazolása / beletörődés az (isteni) ítéletbe”

מתעסקים temetői személyzet (lehet nem zsidó is)

חסד של אמת heszed sel emet (Rasi, ad Gen. 47,29)

Kaddis: az elhunyt fia / apja / fivére / közeli rokon (de olyan férfi nem lehet, akinek mindkét szüleje él)

sír elhelyezése: halott feje a nyugati oldalon, lába a keletin (kelet felé néz), a sírjel a halott fejénél, külső (fő) oldala “kifelé” néz, ezen van a héber felirat, belső (hátsó) oldala a sírhalom felé, ezen van / lehet a német, magyar stb. felirat

rabbi-sor: a temetőkben gyakran külön sorban temetik el a rabbikat, lehetőleg a temető legmagasabb részében

férfiakat és nőket a hagyományos temetőkben külön részben temetnek el

כתפים kattafim, “vállon” (ti. vállon vinni a koporsót a sírhoz)

מיטה mita, “halottas ágy” (kézikocsi)

a kísérés során a hagyomány szerint hétszer meg kell állni (a הבל szó “hétszeri” – valójában sokszori! – ismétlése nyomán, Qoh. 1,2), minden megálláskor: Ps. 91

מחלה mehilla, “bocsánatkérés”

koporsó megérintése

לעג לרש loég la-rás (m. f.)
a halottat az elföldelésig tallit (tálesz) takarja, de ha más tallitot visel a temetésen:

ha a halottat tallitban temetik el, azt meg kell csonkítani (levágni egy bojtját)

a koporsó leeresztése közben: Ps. 78,38

a gyászolók és a jelenlévők részt vesznek a sír betemetésében: földcsomó / egy lapát föld (a lapátot nem egymás kezéből veszik el, hanem a földről)

סתימת הגולל szetimat ha-golél, “a (sír)halom lezárása”

Kaddis

אל מלא רחמים Él malé rahamim, “Könyörülettel teljes Isten...”

Sír

קבר kever / kvóresz, “sír”

אהל ohel / ajhel, “sírház” (híres rabbik sírja fölött)

Gyász-gesztus:

קרע keria, a ruha (jelképes) megszagatása (Lev. 10,6; II. Sám. 13,31 stb.) (a temetőben, a Kaddis után), csak a gyászolók ruháját kell bevágni (2 vagy 3 kis vágás), a szülők miatt bal, más rokon miatt jobb oldalon, eközben a gyászolók állnak (Jób 1,20), más (rendszerint a Hevra valamelyik tagja) csinálja nekik (nőknek egy nő). A ruha bevágása helyett napjainkban elfogadott a nyakkendő vagy a ruhára erősített szalag bevágása szülő halála esetén a gyászolók minden ruhadarabját, amelyet a temetésen viselnek, be kell vágni (kivéve a testükkel közvetlenül érintkezőt)

ha a gyászra kötelezett a halálesetről 30 napnál későbbi időpontban értesült, a **קרע** csak szülő halála esetén van előírva számára

”**ברוך דין האמת**” Bárúkh dajján ha-emet, “Áldott az igazságos bíró”

Tiltott gyász-gesztusok:

test megvagdalása (**שרט** Lev. 19,28; **התגדר** Deut. 14,1)

”középen” a haj levágása (**בין עינים** **קרחה** Deut. 14,1)

kohéneknek: fej kopaszra nyírása (**קרחה** Lev. 21,5)

kohéneknek: szakáll szélének (**פאת זקנים**) levágása (Lev. 21,5)

Különleges esetek

נפל néfel, “halva született gyermek” (külön helyen temetik el, rituális gyász nélkül)

öngyilkosok temetésekor (elvben) elmaradnak a gyászszertartások

a crematio általában nem megengedett. A rabbi esetenként a halottasházban elvégezheti a temetési szertartást, de a sírnál nem

újratemetés / áttemetés esetén a szertartás újra elvégzendő (csak csontoknál is)

rituálisan alkalmatlan (**פסול** pászul) Tóra-tekeres stb. eltemetésekor a szertartás elvégzendő

Gyász, 2. szakasz

a temetést követő egy hét

אבל ével, “gyász”

אָבל gyászoló

a gyász egy hete: Gen. 50,10: Jákob; I. Sám. 31,13: Saul és Jonátán; Jób 2,13: Jób és barátai

שבעה siva / süve

süvet ülni: “földön” (nem a szokott bútorokon / módon) ülni (II. Sám. 13,31) (elvben: az elhunyt lakásában)

אבילות avélut, “gyász”, “gyászszertartás”

אבל gyászolni

סעודת הבראה szeudat havráa, “a felépülés / felfrissülés étkezése” (II. Sám. 3,35) (kerek, gömbölyű ételek: lencse, tojás, kerek sütemény stb.) (rokonok és szomszédok viszik)

az első három nap szigorú gyász (csak a gyászolók “ülnek”), alakásban kell eltölteni, tilos dolgozni (Ámosz 8,10), “tanulni” (de megengedett: Jób k., **איכה** / Threni olvasása), fészülködni, mosakodni (II. Sám. 14,2) stb., minden, ami örömet okoz, cipőt viselni, a köszönést (**שלום עליכם**) nem kell fogadni

מקצת היום ככולו “a nap része mint az egész nap (számít)”

אנק nyögni / (halkan) sóhajtozni (Ez. 24,17)

Kaddis

Ps. 49

אין אבחלות בשבת én avélut be-sabbát, “szombaton nincs gyász”: ha a temetés után ünnep / szombat következik, és a gyászoló már megkezdte a hét napos gyászt, az ünnep eltörli a süve előírásait; ha kitöltötte az egész süvét, ez eltörli a selosim előírásait. Ha a temetés hol ha-moéd idején volt, az ünnepet követően kell megtartani a süvét és a selosimot a zsinagógában a gyászoló nem a megszokott helyére ül

Részvétnyilvánítás

שורה súra, “sor”, ebben az összefüggésben: “sorfal”, a temetés után két irányból felsorakozni a részvétnyilvánításhoz, a sorfal között a gyászolók mennek végig (a férfiak “cipőjüket levetve”)

אבילים nihum avélim, “a gyászolók vigasztalása”

együtt ülni a gyászolóval (Jób 2,13), különösen imaidőkben (saharit, ma‘ariv) minjánba menni hozzájuk

kenyeret (II. Sám. 3,35) / kenyeret és bort (**כוס תנחומים**, “vigasztalás pohara”) (Jer. 16,7) vinni a gyászolónak

לחם אנשום lehem anásim, “az emberek kenyere” (Ez. 24,17) (mások által hozott étel)

לחם אונים lehem onim, “gyászolók kenyere” (Hos. 9,4)

zsinagógában a saharit után a rabbi / hazzán a hátsó padba ül (jelképes virrasztás)

Gyász, 3. szakasz

a temetést követő egy hónap (30 nap)

שלושים selosim (a halál utáni hónapban) (Deut. 21,13)

Deut. 34,8: 30 nap gyász Mózes halálakor

másik (de nem új) ruha

nem szabad haját vágni / borotválkozni, ünnepségen részt venni, szórakozó helyre menni, üzleti utazásra indulni; szülők utáni gyászban a hajvágás / borotválkozás tilalma a 30 napot követően is csak figyelmeztetésre szűnik meg (**משיגער בר חבריו**) amíg társai nem intik meg)

a 30. napon: **אזכרה** azkara, “megemlékezés” (a sírnál), Ps. 16, 17 stb., Ps. 119 (a versek olyan sorrendben, hogy az akrosztichon az elhunyt nevét adja)

kavics

Gyász, 4. szakasz

gyászév: csak a szülők halála után, további 11 hónap

Kaddis szülők után 11 hónapig (a selosimot is beleszámítva) naponta

szórakozás kerülendő, nem szabad új ruhát, edényt vásárolni, új lakásba költözni stb.

felesége halála után az özvegy férj egy évig nem házasodhat újra; a megözvegyült feleség után ez az idő csak 3 hónap

Jahrzeit: a halál évfordulója a rituális naptár szerint; ha a temetés két vagy több nappal a halál után volt, akkor az első évben a temetés napjának évfordulója, később a halál napjáé

askenázi szokás szerint: böjtnap

haszidoknál: **הללה** hillula, “öröm”; ugyanígy Simon ben Johaj halálának évfordulóján

הזכרת נשמות hazkárat nesámot

נר נשמה nér nesáma, halotti mécses

עליו / עליה השלום álav / aleha ha-sálom

קדיש Kaddis

מנין minján

Kaddis záger

a második évtől megemlékezés (מזכיר mazkir) évente négy ünnepen: jom kippur, semini aceret, peszah utolsó napja, savuot

יזכור jizkor, “gyász-szertartás”

a jizkor szertartása idejére azok, akiknek élnek a szülei, kimennek a zsinagógából

Temető-látogatás

אבות קבר kever avot / keverovausz

מצוה micva

virág a temetőben: חוקת גוים hukkat gojim, “pogány szokás”

kvitli, “cédula” (kívánság a sírba bedugott cédulán)

נטילה / נטילת ידים netila, “(kéz)mosás” (jobb – bal – jobb), kéztörlés nélkül (a temető elhagyásakor)

”יציצו (מעיר) כעשב הארץ” “Nőjj ki a városból, mint a mező füve” (Ps. 72,16), fűcsomó hátradobásakor (bal váll fölött kell dobni)

a sír bolygatása / felszámolása tilos

Sírkő

az első Jahrzeiten szokás állítani

ציון cijjun, “kőhalom”, “sírjel”

מצבה maccéva, “sztélé”, “felállított kő(lap)”, “sírkő”

Sírkövek felirata

a sírkő-állítás szokásos időpontja az első Jahrzeit

a sírkövön feltétlenül szerepelnie kell a halálozás időpontjának a rituális naptár szerint az elhunyt anyjának nevét régebben a felirat legalsó részén volt szokás megadni

A leggyakoribb rövidítések

פ' נקבר po nikbar, “itt van eltemetve

פ' נטמן po nitman, “itt van elrejtve”

פ' טמון po támun, “itt nyugszik

ח' ל' הלך לעולמו / ח' ל' hálakh le-olamo, “element az örökkévalóságba”

ר' רב rav, “úr”

ר' רבי rabbi

ח' חכם hákhám, “tudós”

apja neve után, ha még él:

י"א ימים ארוכים jamim arukhim, “(éljen) hosszú napokat (értsd: hosszú ideig)”

ש"י שמרהו יוצרו somréhu jicro, “őrizze teremtője”

a halottra vonatkozóan:

ז' זכרונה לברכה / ז' זikhrono / zikhronah li-vrákha, “emlékezetén legyen áldás”

ז' זכר צדיק לברכה / ז' zekher caddik li-vrákha, “az igaz emlékezetén legyen áldás”

ש"ש עליה השלום / ש"ש álav / aleha ha-sálom, “béke reá”

נ"ע נוחה עדן / נ"ע noho / nohah éden, “nyugalma legyen az Éden(kertben)”

ז' זכרנו / ז' זikhrono / zikhronah le-hajjé ha-olam ha-ba, “emlékezete éljen az örökkévalóságban”

ה' תנצב / נפשה צרורה בצרור החיים / תהי נפשו / nafso / nafsah cerúra bi-ceror ha-hajjim,
 “legyen lelke bekötve az élet kötelékébe” (I. Sám. 25,29)
 יצ"ו / jismeréhu cúro ve-goalo, “őrizze őt kösziklája és szabadítója” (Ps. 19,15)
 ק"ל li-frát kátán, “a kis időszámítás szerint”
 אמן ámén ámén ámén
 א"ש ámén szela
 ססס szela szela szela

Sírkövek díszítése: gyakori motívumok

alapelv: figurális ábrázolás (dombormű, szobor) tilos

Dávid-csillag (דוד מגן magén David)

egér: Meisel

fa, esetleg két emberi alakkal: Havva (Éva) és Ádám

farkas: Zeév, Wolf

galamb: Jóna (Jónás); szép nő

gránátalma (רמון rimmon): példás vallási buzgalom

gyertya: jámbor életű nő

hajó, süllyedő hajó: szerencsétlenség volt a halál oka

hal: Fisch, Fischl, Fischer

hárfa: חזן hazzán

ház, oszlop: példásan erényes élet

kancsó, kancsó és tál: Lévi, lévita

két (!) Tóra-tekeres, Tóra-köpenyben: tanult férfi (תלמיד חכם talmid hákhám)

két kézfej, a kohanita áldás jellegzetes ujj-tartásával: kohén sírja, áldás

két lánc: ötvös, aranyműves

két oszlop: Jákin és Bóaz, mint a Salamon temploma előtt álló oszlopok (I. Kir. 7,21);

jámbor élet

két törvénytábla (שני לוחות): vallásos élet

korona, két láncsal: aranyműves (צורף)

korona: fejedelmi személy (gáon), előkelőség

korona: jó név (Pirké avot, 4,17)

könyvek, könyvespolc, könyvszekrény: tudós férfi

láng: hirtelen halál

macska: Katz, כ"צ / כהן צדק

mécse: hirtelen halál

medve: Dov, Baer, Beer

menóra: “Az Örökkévaló mécsese az emberi lélek” (Prov. 20,27)

mozsár, mozsártörő: patikárius, gyógyszerész

olló: Schneider

oroszlán, karddal: orvos

oroszlán: Júda / Jehuda, Arje, Löb, Löw

pajzs: az érdemes ösökhöz méltó élet

pálma: igaz ember, egyenes jellem

parokhet: rabbi, kántor

persely: gyakorolta a jótékonyságot

ponty: Karpeles

sas: Adler

sátor: rabbi, rebe
 sofár: a messiás várása
 szarvas: Cvi, Hirsch, Ajjal
 szív: Herzl, Lévi, jószívű, jószágos asszony
 szomorúfüz
 szőlő: Lévi, lévita
 szőlőfűrt: termékenység, alkotó élet
 téglalakú üres mező: emlékeztető Jeruzsálem pusztulására
 tekercs, író toll: szófér / szajfer
 Tóra-korona: rabbi
 Tóra-tekercs: rabbi
 varjú: katasztrófában halt meg

Újratemetés, feltámadás

לקוט עצמות likkut acámot, “a csontok összegyűjtése” / lat. ossilegium, “a csontok újra-elhelyezése”: Deut. 32,43. Egy magyarországi esethez a XVII. század elejéről lásd Spitzer & Komoróczy, *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez...* (2003), no. 126, 132, 141 (a budai Noah ha-Kohén csontjait kihantolás után egyik veje a Szentföldre vitte eltemetni)

ossuarium, lat. “csont-ládika”

“megtér atyáihoz”: **ושכבתי עם אבתי** (Jákob, Gen. 47,30) stb.; eredeti értelmében (a Második Templom korában): csontjait elhelyezik a családi sírbolt csontgyűjtőjében (ilyeneket tártak fel Jeruzsálemben a Ketef Hinnom oldalában)

ha jön a messiás (**בבוא המשיח**):

גילגול gilgul, “átgördülés” (ti. a föld alatt a Szentföldre), és a messiás nyomában bevonulás az Aranykapun át Jeruzsálembe

מחיה המתים mehajjé ha-métim (az Örökkévalóról)

Irodalom

Encyclopaedia Judaica (Jerusalem: Keter, 1972), s. v. “Burial” “Death”, “Mourning”

A zsidó Budapest (1995), II, p. 582 skk.

Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice* (New York – Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, 1992²), p. 269 skk.

Abraham Chill, *The Minhagim. The Customs and Ceremonies of Judaism, Their Origins and Rationale* (New York: Sepher-Hermon Press, 1989⁵), p. 319 skk.

Israel Méir Lau, *A zsidó élet törvényei* (Jerusalem, 1994), p. 469 skk.

Oláh János, *Judaisztika* (2005), p. 140 skk.

Scheiber Sándor, *Folklór és tárgytörténet* (I–II: 1974, 1977², III: 1984; I–III, reprint, Budapest: Makkabi, 1996): “Sófár a gyászszertartáson”; “Asztalból koporsó”, magyar-zsidó írók (Ágai Adolf, Kiss József, Kaczér Illés, Ujvári Péter) műveiből zsidó folklórt szemezgető cikkei

Eric M. Meyer, “Secondary Burial in Palestine”, *The Biblical Archaeologist*, 33 (1970), pp. 17–21; új lenyomatban in: Edward F. Campbell, Jr. & David N. Freedman, Eds., *The Biblical Archaeologist Reader*, IV (Sheffield: The Almond Press, 1983), pp. 91–114

Temetői imakönyv:

ספר מענה לשון [Prov. 16,1] / *Temetői imák* (Budapest. Makkabi, 2001)

06/11/28/KG